

DOI: 10.32347/2076-815x.2026.91.151-160

УДК 711.4:502.131.1

к. архіт, доцент **Копцева Г.Л.**,
gelena1312@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8629-0544,
Харківський національний університет
міського господарства імені О.М. Бекетова

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ УПОРЯДКОВАНОГО МІСТОБУДІВНОГО ПРОСТОРУ

Досліджується проблема формування впорядкованого міського простору з позицій його естетичного та емоційно-психологічного сприйняття людиною. Аналізуються принципи композиційної організації архітектурно-містобудівних структур і роль геометричної ясності у формуванні комфортного середовища. Обґрунтовується значення свідомого порушення впорядкованості як художнього прийому, що забезпечує динаміку, виразність і смислову багатозначність міського простору.

Ключові слова – містобудівний простір; архітектурна композиція; емоційно-психологічне сприйняття.

Постановка проблеми. Важливим аспектом формування містобудівної структури є організація впорядкованого простору, придатного для життя та діяльності людини. Для людської свідомості природним є сприйняття структурно організованого середовища, яке має геометрично чітку та зрозумілу форму. Розгляд цього питання має **актуальне** значення, оскільки просторова структура сучасного міста формується з різномірних, часто хаотичних і взаємопов'язаних просторів, що постійно ускладнюються під впливом численних чинників розвитку функціонально-планувальної організації. **Проблема** полягає в тому, що окремі просторові фрагменти та візуальні враження від їхнього сприйняття втрачають структурну ясність і лаконічну впорядкованість, що суттєво ускладнює орієнтацію людини в міському середовищі та знижує рівень його комфортності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження в галузі архітектурної композиції багато в чому змінюють свою парадигму у зв'язку з трансформацією та ускладненням її завдань. Проблема формування упорядкованого містобудівного простору та його емоційного сприйняття одна з найважливіших для більшості фахівців у галузі архітектури та містобудування. Сучасні дослідження дозволяють на новому рівні досліджувати структуру міста в аспекті естетико-психологічних установок людини. Розвиток науки дає нові знання, що дозволяють глибше вивчати

композиційні принципи і закономірності формування архітектурних ансамблів та містобудівної структури в цілому. Цій темі присвячені роботи Р. Арнхейма [9], К. Лінча [14], К. Леві-Стросса [3], У. Еко [12], Я. Геля [13], Б.С. Посацького [5], Ю.М. Білоконя [1], В.О. Тимохіна [6], В.В. Дідик [2], С.О. Шубович [8] та ін.

Метою публікації є обґрунтування композиційних принципів організації впорядкованого простору та виявлення ролі порушення геометрично чіткої структури в процесі естетичного сприйняття містобудівного середовища. Таке порушення розглядається як потенційний інструмент формування виразності, динаміки й структурної багатозначності міського простору.

Дослідження передбачає використання гуманітарних **методів**, таких як: метод інтерпретації, інтроспекції, метод концептуального та феноменологічного аналізу, аналітичної історіографії та герменевтики, а також аналіз і систематизація наукової літератури за тематикою дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в обґрунтуванні особливостей композиційно-планувальної організації містобудівних структур в аспекті емоційно-психологічного сприйняття упорядкованого простору в контексті стійкого розвитку міста.

Основна частина. У всі історичні періоди людина пізнавала навколишній світ насамперед візуально, зіставляючи його властивості – площинність, об'ємність, глибину, визначаючи власне положення щодо зовнішнього або внутрішнього просторового середовища. Передусім сприймаються розміри й конфігурація обмеженого простору. Відчуття замкнутості виникає передусім на психологічному рівні й формується внаслідок спостереження об'єктів, що окреслюють і структурують простір. Характер просторового середовища істотно впливає на поведінкові реакції та емоційні стани людини, яка в ньому перебуває.

Для формування уявлення про смислову структуру просторової композиції доцільно звернутися до положень гештальтпсихології, відповідно до яких будь-яка ефективна структура має бути максимально простою [9]. Виходячи з цього, можна сформулювати такі принципи:

– людина психологічно зорієнтована на впорядкований простір; у процесі сприйняття вона прагне відшукувати структуру в навколишньому середовищі, часто доповнюючи або домислюючи незавершені просторові фрагменти;

– впорядкованим людина сприймає геометрично визначений простір – сферу, куб, паралелепіпед та подібні форми з чітко окресленим центром. Складнішими для сприйняття є овал чи трикутник, тобто конфігурації, у яких центр визначити важче. Недаремно архітектура Ренесансу широко застосовувала форми, створені за допомогою циркуля, тоді як доба Бароко

віддавала перевагу більш складним пластичним структурам – овалам, параболоїдам, трапеціям [4, 15].

Необхідно враховувати, що існує реальний простір та простір, який сприймається людиною через візуальний і динамічний досвід. Ці два виміри просторовості суттєво різняться. Людина оцінює простір лише в момент його сприйняття, і форми та властивості архітектурних просторів істотно впливають на її поведінку та емоційний стан.

У архітектурній композиції застосовується розмежування між позитивним (структурованим) та негативним (аморфним) простором. Простір вважається позитивним, якщо він має виразну форму або межі, які легко зчитуються та відчуються. Такі простори є геометрично та психологічно впорядкованими й сприймаються людиною як організовані. Якщо ж форму простору важко або неможливо окреслити, його визначають як негативний. Водночас відчуття позитивного простору може виникати й у середовищах, утворених вільно розташованими об'ємами, завдяки механізму «домислення», коли людина уявно продовжує просторову форму. Відчуття організованості простору формується через уявне продовження його обмежувальних площин. Основним напрямом такого продовження зазвичай стає візуально домінуюча, масивна поверхня, яка виступає ключовим носієм інформації про потенційну впорядкованість простору.

Р. Арнхейм формулює закони «простоти» співвідношення частин і цілого, а також правила «групування» фігур за принципом подібності та іншими ознаками. Науковець підкреслює, що будь-яка візуальна структура прагне до спрощення та формальної ясності [9]. Геометричні «платонові тіла» (коло, сфера тощо) виступають ключовими моделями організації простору як носії глибокого символічного змісту. Форма кола з давніх часів асоціюється із сакральністю, є основою космологічних уявлень та пропорцій людського тіла [9].

Використання універсальних геометричних форм у композиційних та конструктивних рішеннях забезпечує створення архітектурно-містобудівного простору, який на емоційному рівні сприймається людиною як більш гармонійний та впорядкований. Символічність цих форм ґрунтується на їхній естетизації як абсолютно впорядкованих – ідеальних. Такі форми здатні виконувати роль прототипів для складніших просторових рішень. Разом із тим, архітектура як вид мистецтва постає особливою формою художнього мислення, що інтерпретує повсякденний утилітарний простір як такий, що наділений естетичним і семантичним змістом. Мистецька діяльність передбачає творче перетворення дійсності шляхом її естетичного впорядкування. Аспект художності, невід'ємний для архітектури, зумовлює вихід за межі простої та

однозначної структури, спрямовуючи до більш складних систем, що потребують активнішого залучення сприйняття.

Ускладнення є необхідною складовою будь-якого художнього твору. Так само, як художній текст демонструє підвищений рівень впорядкованості, він водночас містить елементи відхилення – нерівності, зміщення, варіації. У художній структурі поряд із рівнями повторюваності обов'язково існують рівні розбіжностей. У будь-якій системі можна виявити дві одночасні тенденції: встановлення структурної впорядкованості та її цілеспрямоване порушення [4]. Мистецтво завжди поєднує порядок і варіативність: жодна колона в грецькому храмі не повторюється з абсолютною точністю [5]. Художній текст, навіть за умов чітко вибудованої структури, ніколи повністю не підкоряється геометрії, завжди маючи «збивки». Ці порушення виступають важливим змістовим чинником художньої форми.

Зазначені принципи можуть бути безпосередньо застосовані до архітектури: місто доцільно розглядати як складний художній текст, у якому взаємодіють впорядкованість і варіативність, геометрія та її свідомі порушення, створюючи багатопланове естетичне середовище. Таким чином, необхідно підкреслити значущість порушення простої геометричної форми як невід'ємного чинника формування художньо-композиційної цілісності.

Раціональні епохи змінюються періодами ірраціонального світобачення, що формують нові способи організації простору – від суворої впорядкованості до «порядку в хаосі». Тому, навіть прагнучі зводити складні форми до елементарних геометричних архетипів, людина водночас тяжіє до відходу від них, створюючи більш гнучкі, варіативні та експресивні просторові структури. Отже, для досягнення композиційно-художньої цілісності архітектурного твору необхідним є свідоме порушення елементарних геометричних законів, що забезпечує динаміку, естетичну виразність і багатозначність архітектурного середовища.

На прикладі світових шедеврів архітектури можна виокремити виразну сакральну символіку, що лежить в основі їхніх геометричних побудов. Так, Версальський парк – зразок французького регулярного парку – демонструє геометрично вивірене планування з чіткою симетрією, суворою регламентованістю та композиційною впорядкованістю. Його осі виступають головними осями симетрії, а всі просторові елементи мають правильні геометричні форми. Регулярна структура Версалу, як і інших європейських парків доби класицизму, символізує підпорядкованість природи законам розуму – про це свідчать логічність, порядок і математичність композиції (Рис. 1).

Планувальна система парку вибудована на основі трьох головних променевих магістралей, що розходяться від центрального корпусу палацу в

напрямках Со, Сен-Клу та Парижа. Головну алею перетинають поперечні алеї, які формують регулярну сітку прямокутних та квадратних ділянок боскетів. Топоніміка Версальського парку встановлює ієрархічний порядок світової гармонії. У своїй геометрії Версаль втілює нову модель Всесвіту, сформовану в дусі французького раціоналізму, де верховну роль відіграє Король-Сонце, який утверджує свою владу як над земним світом, так і над небесною сферою [11].

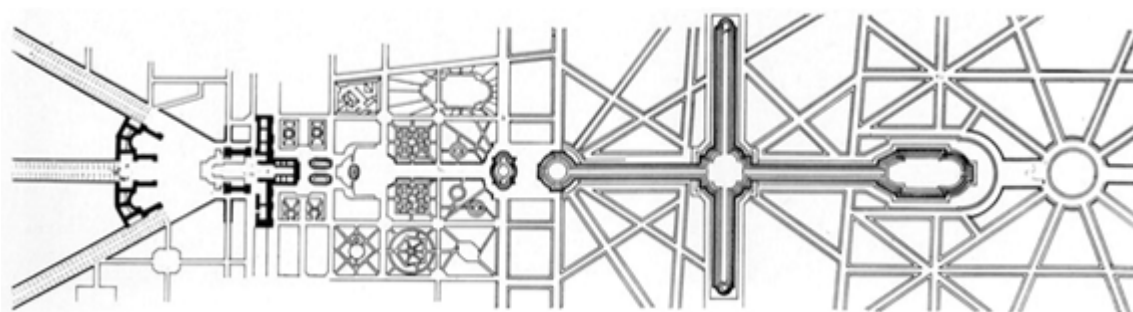

Рис. 1 – Палацово-парковий ансамбль Версаль, Андре Ленотр, 1789 [11]

Іншим прикладом є архітектурний ансамбль Свято-Успенської Києво-Печерської Лаври, створений у XVIII ст. з прагнення відтворити ідею «Небесного граду», раю на землі. Основу його композиції становить геометрично-осьова система. Водночас ця система майже правильних геометричних форм архітектурних просторів частково порушується через складний рельєф території Лаври [4].

Ансамбль Лаври характеризується гармонійним поєднанням складної структури архітектурних споруд та ландшафту, взаємодією окремих елементів і утвореного ними цілого. Упорядкованість сприймалася як компроміс між простою геометрією та складністю конкретної місцевості – дніпровських пагорбів. Цілісність ансамблю досягається поєднанням упорядкованості, геометричності та мальовничої природності. Введення свідомих порушень у строгість геометричних форм посилює художню цінність комплексу Києво-Печерської Лаври. Розташування головної будівлі в центрі ансамблю пов'язане з ідеєю «центру світу» та його центральної осі, що втілюється у образі світової гори. Вертикальна вісь собору, яка відображає опозицію «верх–низ», символізує також медитативний зв'язок зовнішнього й внутрішнього (Рис. 2).

Монастир на довгі роки стає зразком архітектурно-просторової організації монастирських комплексів та церковного будівництва. Нині архітектурний ансамбль Києво-Печерської Лаври є прикладом високої архітектури, для якої не існує часових обмежень. Її композиційна та образна єдність, багатогранність і складна семантична цілісність вражають і сьогодні, потребуючи високопрофесійної уваги.

Визначальною є різниця між просторами, зрозумілими і прийнятними для людини, що мають чітку логіку, та тими, що не вписуються в таку категорію. Зрозумілими вважаються пряма вулиця, широка площа, чітко окреслений двір тощо. Повороти або звуження простору, занурення в тінь чи перепад висот одразу переводять простір у категорію незрозумілого – дивного, наділеного часто негативною семантикою.

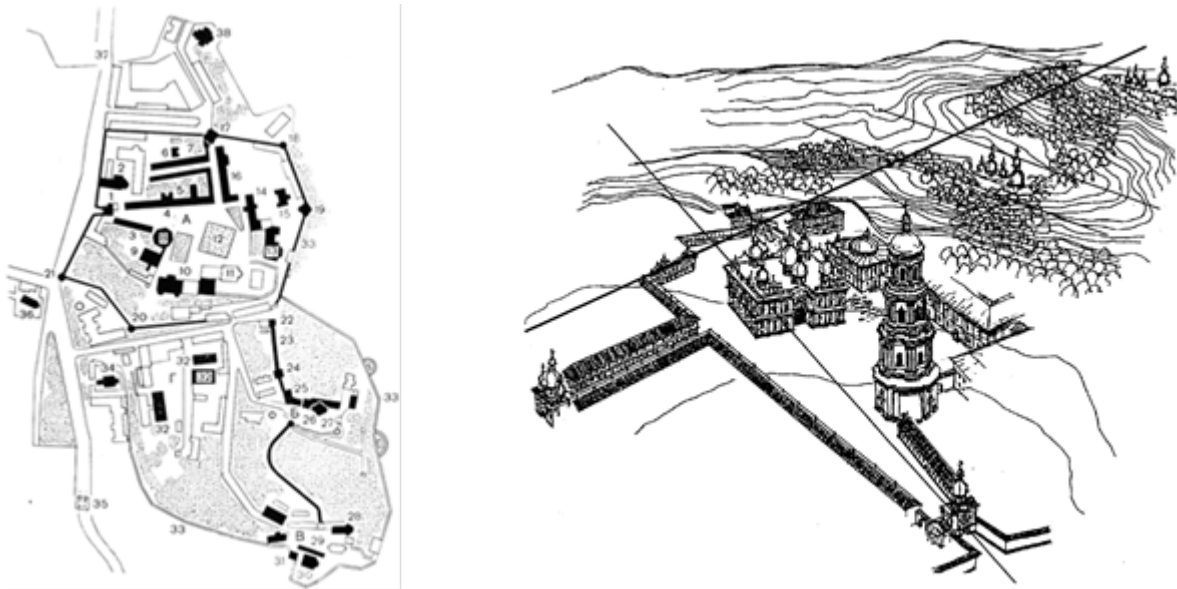

Рис. 2. Схема генерального плану Києво-Печерської Лаври. Композиційно-осьова структура Києво-Печерської Лаври [4]

Дивними сприймаються простори міста, які не вписуються в існуючу структуру та не є її логічним продовженням [6]. Найчастіше такі простори зустрічаються в історичних частинах міста, проте лише там, де загальна структура простору зчитується досить чітко. Це поєднання несумісного, існування на межі раціональності [7]. Спорідненість таких просторів сприймається через контраст між зрозумілим і світлим та тіннями й хаосом. Відповідно, без наявності «дивного», затіненого, складного і нелогічного простору логічне значення міських просторів не отримало б необхідної гостроти, напруження, моментів розрядки, загадки та розгадки, а в цілому відходило б у повсякденну профанність.

Таким чином, складні простори, що відрізняються від легких для сприйняття основних архітектурно-містобудівних структур, надають цим структурам більшого значення, стимулюючи напружене сприйняття їхньої неоднозначної сутності. Неоднозначність виступає як шлях до мистецтва. Просторово-світлова пульсація, яку відчуває людина, рухаючись алогічним простором і долаючи ланцюг напружень, викликає на підсвідомому рівні кульмінаційне відчуття завершення – світлого виходу. Чим більш вільна й прийнятна картина, що відкривається, чим ясніший портал-вихід, який її

відкриває, тим більш емоційним є фінал і глибшим – враження. Очікуваний результат дарує відчуття задоволення, наповнення новим смислом, а середовище сприймається як цілісний архітектурний ансамбль. Відсутність очікуваного завершення перетворює середовище на буденне й викликає байдужість.

Нова сутність, що виникає через пережиту напругу, завжди сприймається як більш значуще та високе порівняно з буденною очевидністю. Нове смислове наповнення, утворене естетичним переживанням, формує вищий рівень образу від конкретної та багатозначної реальності до глобального емоційно-смислового узагальнення.

Висновки. На підставі проведеного дослідження сформульовано наступне:

Середовище як художній твір не можна уявити як статичний фізичний об'єкт. Образ середовища включає настрій, емоційний стан її споживача, естетичне забарвлення його діяльності. Тому в наш час необхідно заново вирішувати поставлене завдання – проєктувати середовище в цілому, пов'язуючи в гармонійній єдності всі параметри: матеріально-фізичні, функціонально-прагматичні, соціальні, емоційні та естетичні.

Людина психологічно орієнтована на упорядкований простір і активно шукає його в середовищі, нерідко домислюючи незавершені фрагменти простору. Відчуття організованості простору формується завдяки уявному продовженню обмежувальних площин. Основним напрямом цього продовження зазвичай є зорovo більш активна площина, що слугує джерелом інформації, закладеної в даному просторі.

Людина легше сприймає упорядкований простір, подібний до простої геометричної форми – півсфери, куба, паралелепіпеда тощо. Ці об'ємні форми походять від базових площинних фігур – трикутника, квадрата та круга, які становлять елементи архітектурного алфавіту та здавна використовувалися для зображення структури космосу.

Разом із тим художній аспект, обов'язковий для архітектури, потребує відходу від простоти та легкості сприйняття до більш ускладнених структур. Для досягнення композиційно-художньої цілісності архітектурного твору необхідні свідомі порушення елементарних геометричних закономірностей. Такі порушення впорядкованості є суттю художнього аспекту твору.

Складні простори, що відрізняються від легких для сприйняття основних архітектурно-містобудівних структур, надають цим структурам глибшого значення, стимулюючи напружене сприйняття їхньої неоднозначної сутності. Неоднозначність виступає як шлях до мистецтва.

Список джерел

1. Білоконь Ю. Еволюція містобудівного знання та його персоніфікація: Досвід та перспективи розвитку українських міст / Бюлетень наукових праць. Київ : Dіpromisto, 2002. № 3, С. 6-16.
2. Дідик В.В., Максим'юк Т.М. Естетика та композиція ландшафту. Проектування ландшафтних об'єктів: композиція та естетичні засади: навч. посібник. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012. 244 с.
3. Леві-Строс К. Структурна антропологія. [Пер. з фр. З. Борисюк] – Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 1997. 387 с.
4. Місто очима студентів. Проблеми візуального сприйняття і графічне відображення архітектурного середовища : монографія / С.О. Шубович та ін. Харків, 2014. 237 с.
5. Посацький Б.С. Основи урбаністики: навч. посібник у 2 ч. – Ч. 2. Розпланування та забудова міст. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2001. 244 с.
6. Тимохін, В. Простір-час міста та архітектура простору-часу. Бюлетень сучасних проблем архітектури та містобудування, Київ. 1999. №5, С.70-82.
7. Фомін І. Культурологія міського планування: Досвід та перспективи розвитку міст України / Бюлетень наукових праць. Київ: Dіpromisto, 2002. №3. С. 17-144.
8. Шубович, С. Міфопоетичний феномен архітектурного середовища. Харків, 2012. 178 с.
9. Arnheim R. Art and Visual Perception, Second Edition: A Psychology of the Creative Eye. USA: University of California Press, 2004. 528 p.
10. Alperson, Ph. The Philosophy of the Visual Arts. New York, 2022. 630 p.
11. Ching, F. Architecture: Form, Space, and Order. New York, 2023. 496 p.
12. Eco, U. Semiotics: Theory, Methodology and Poetics. Cambridge, 2022. 30 p.
13. Gehl, J. Cities for People. MIT Press, Washington, 2010. 284 p.
14. Lynch, K. A Theory of Good City Form. MIT Press, Cambridge, 1981. 493 p.

PhD in Architecture, Associate Professor **Helena Koptieva**,
docent of the department Urbanism and Town Planning,
O.M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv

FEATURES OF THE FORMATION OF AN ORDERED URBAN PLANNING SPACE

The article examines the organization of ordered urban space as a key factor in shaping the urban planning structure and ensuring conditions suitable for human life

and activity. Human perception is inherently oriented toward structurally organized environments characterized by geometric clarity and legibility. However, contemporary cities are increasingly shaped by heterogeneous, fragmented, and often chaotic spatial formations resulting from functional, social, and cultural transformations. This complexity frequently leads to the loss of structural clarity and compositional coherence, complicating spatial orientation and reducing the comfort and perceptual quality of the urban environment.

Urban space is increasingly understood not only as a functional system but also as an emotionally perceived environment shaped by visual order, symbolism, and cognitive patterns. Drawing on theories of gestalt psychology, urban perception, and architectural semiotics, this study analyzes the principles of ordered urban space and the significance of intentional deviations from rigid geometric structures.

The purpose of the article is to substantiate compositional principles for organizing ordered urban space and to identify the role of controlled geometric disruption in enhancing aesthetic expressiveness, spatial dynamics, and semantic depth. The research employs humanitarian methods, including interpretation, introspection, conceptual and phenomenological analysis, analytical historiography, and systematic review of scholarly literature.

The scientific novelty of the study lies in identifying compositional and planning techniques that influence the emotional and psychological perception of urban space within the framework of sustainable urban development. The article argues that the deliberate interplay between order and variability, simplicity and complexity is essential for creating meaningful, human-oriented, and artistically expressive urban environments.

Keywords: urban planning space; architectural composition; emotional and psychological perception.

REFERENCES

1. Bilokon, Y. (2002). The evolution of urban planning knowledge and its personification: Experience and prospects for the development of Ukrainian cities. [Evoliutsiia mistobudivnoho znannia ta yoho personifikatsiia: Dosvid ta perspektyvy rozvytku ukrainskykh mist]. *Bulletin of Scientific Works*, 3, 6–16. Kyiv: Dipromisto. {in Ukrainian}

2. Didyk, V.V., & Maksymiuk, T.M. (2012). Aesthetics and composition of landscape: Design of landscape objects: Compositional and aesthetic principles. [Estetyka ta kompozytsiia landshaftu. Proektuvannia landshaftnykh obiektiv: kompozytsiia ta estetychni zasady]. Lviv: Lviv Polytechnic Publishing House. {in Ukrainian}

3. Lévi-Strauss, C. (1997). *Structural anthropology* (Z. Borysiuk, Trans.). [Strukturna antropohiia (Z. Borysiuk, Trans.)]. Kyiv: Osnovy. (Original work published 1958) {in Ukrainian}
4. Shubovych, S.O. (Ed.). (2014). *The city through students' eyes: Problems of visual perception and graphic representation of the architectural environment*. [Misto ochyma studentiv. Problemy vizualnoho spryiniattia i hrafichne vidobrazhennia arkhitekturnoho seredovyscha]. Kharkiv. {in Ukrainian}
5. Posatskyi, B. S. (2001). *Fundamentals of urban studies. Part 2: City planning and development*. [Osnovy urbanistyky (Pt. 2: Rozplanuvannia ta zabudova mist)]. Lviv: Lviv Polytechnic National University Publishing House. {in Ukrainian}
6. Tymokhin, V.O. (1999). *Space–time of the city and architecture of space–time*. [Prostir-chas mista ta arkhitektura prostoru-chasu]. *Bulletin of Contemporary Problems of Architecture and Urban Planning*, 5, 70–82. Kyiv. {in Ukrainian}
7. Fomin, I.O. (2002). *Cultural studies of urban planning: Experience and prospects for the development of Ukrainian cities*. [Kulturolohiia miskoho planuvannia: Dosvid ta perspektyvy rozvytku mist Ukrainy]. *Bulletin of Scientific Works*, 3, 17–144. Kyiv: Dipromisto. {in Ukrainian}
8. Shubovych, S.O. (2012). *The mythopoetic phenomenon of the architectural environment*. [Mifopoetychnyi fenomen arkhitekturnoho seredovyscha]. Kharkiv. {in Ukrainian}
9. Arnheim, R. (2004). *Art and visual perception: A psychology of the creative eye* (2nd ed.). Berkeley: University of California Press. {in English}
10. Alperson, P. (2022). *The philosophy of the visual arts*. New York: Oxford University Press. {in English}
11. Ching, F.D.K. (2023). *Architecture: Form, space, and order*. New York: Wiley. {in English}
12. Eco, U. (2022). *Semiotics: Theory, methodology and poetics*. Cambridge: Polity Press. {in English}
13. Gehl, J. (2010). *Cities for people*. Washington, DC: Island Press. {in English}
14. Lynch, K. (1981). *A theory of good city form*. Cambridge, MA: MIT Press. {in English}